LOKUTSIYA, ILLOKUTSIYA VA PERLOKUTSIYA NUTQ AKTLARINING O‘ZARO MUNOSABATI

Yusupova Feruza Xalimbayevna,
Abu Rayxon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Stajor o‘qituvchisi
Urganch, O‘zbekiston
E-mail: frus.1331@gmail.com
https://orcid.org/0009-0007-0621-9387

Annotatsiya. *Mazkur maqolada nutq aktlari nazariyasidagi uch asosiy tushuncha — lokutsiya, illokutsiya va perlokutsiya — ning o‘zaro munosabati tahlil qilinadi. Tadqiqotda bu aktlarning har biri alohida izohlanib, ularning muloqot jarayonidagi vazifasi va o‘zaro bog‘liqligi yoritildi. Mavzu zamonaviy tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, nutqning ma’nosi faqat lingvistik shakl bilan emas, balki gapiruvchining niyati va tinglovchiga ta’siri bilan ham belgilanadi. Maqolada nazariy yondashuvlar asosida misollar keltirilgan va kommunikativ jarayonning samaradorligi ushbu uchlik orqali ta’minlanishi ko‘rsatib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *nutq akti, lokutsiya, illokutsiya, perlokutsiya, kommunikatsiya, pragmatika, muloqot, tilshunoslik.*

Аннотация. *В данной статье анализируется взаимосвязь трех основных понятий теории речевых актов — локуция, иллокуция и перлокуция. В исследовании каждое из этих понятий рассматривается отдельно, при этом раскрываются их функции в процессе коммуникации и их взаимная обусловленность. Тема имеет важное значение в современной лингвистике, поскольку смысл высказывания определяется не только его языковой формой, но и намерением говорящего, а также воздействием на слушателя. В статье на основе теоретических подходов приводятся примеры и показывается, что эффективность коммуникативного процесса обеспечивается именно взаимодействием этих трех компонентов.*

Ключевые слова: *речевой акт, локуция, иллокуция и перлокуция, коммуникация, прагматика, общение, лингвистика.*

Annotation. *This article analyzes the interrelation of three main concepts in speech act theory: locution, illocution, and per locution. Each of these acts is explained separately in the study, and their functions in the communication process as well as their mutual connection are highlighted. The topic is important in modern linguistics because the meaning of an utterance is determined not only by its linguistic form, but also by the speaker’s intention and its effect on the listener. Based on theoretical approaches, the article provides examples and shows that the effectiveness of the communicative process is ensured through the interaction of these three elements.*

Key words: *speech act, locution, illocution, and perlocution, communication, pragmatics, interaction, linguistics.*

KIRISH

Nutq aktlari nazariyasi pragmatika sohasining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu nazariya tilni faqat grammatik tizim sifatida emas, balki ijtimoiy muloqot vositasi sifatida ham o‘rganadi. Lokutsiya, illokutsiya va perlokutsiya tushunchalari muloqotda gapning shakli, niyati va ta’sirini birgalikda tahlil qilish imkonini beradi. Shu sababli mazkur mavzu nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarbdir.

ASOSIY QISM

Lokutsiya akti nutqning bevosita lingvistik ifodasi bo‘lib, u so‘zlar va jumlalar orqali ma’lum mazmunni shakllantirishni anglatadi. Bu bosqichda gapning grammatik tuzilishi va lug‘aviy ma’nosi asosiy rol o‘ynaydi. Masalan, “Tashqarida yomg‘ir yog‘moqda” degan jumla ma’noli ifoda sifatida lokutsiya aktini namoyon etadi.

Illokutsiya akti esa gapiruvchining niyatini bildiradi. Bir xil jumla turli vaziyatlarda turlicha kommunikativ kuchga ega bo‘lishi mumkin. Masalan, “Eshikni yoping” jumlasi buyruq, iltimos yoki maslahat sifatida talqin qilinishi mumkin. Demak, illokutsiya akti nutqning ichki maqsadini ifodalaydi va uni to‘g‘ri tushunish uchun kontekst muhim ahamiyatga ega.

Perlokutsiya akti tinglovchida yuzaga keladigan natija yoki ta’sir bilan bog‘liq. Gapiruvchining so‘zlari tinglovchining xatti-harakati, hissiyoti yoki qaroriga ta’sir qiladi. Masalan, “Kechirasiz” degan ibora tinglovchida kechirish, yumshash yoki aksincha, norozilik hissini uyg‘otishi mumkin. Shunday qilib, perlokutsiya nutqning amaliy samarasini ko‘rsatadi.

Bu uch akt bir-biri bilan uzviy bog‘langan. Lokutsiya nutqning shakliy asosini, illokutsiya uning maqsadini, perlokutsiya esa natijasini belgilaydi. Agar gapiruvchi fikrini aniq ifodalay olmasa, illokutsion kuch yetarli bo‘lmaydi; agar tinglovchi gapni noto‘g‘ri talqin qilsa, perlokutsiya natijasi ham kutilganidek bo‘lmaydi. Shuning uchun samarali muloqot uchun ushbu uch bosqichning uyg‘unligi zarur.

Masalan, “Tuzni uzatib yubora olasizmi?” degan jumla shaklan savol bo‘lsa-da, mazmunan iltimosni bildiradi. Bu yerda lokutsiya savol jumlasini, illokutsiya iltimosni, perlokutsiya esa tinglovchining tuzni uzatish harakatini anglatadi. Agar tinglovchi savolni oddiy axborot so‘rovi sifatida qabul qilsa, muloqot maqsadi to‘liq amalga oshmasligi mumkin. Bu esa nutq aktlarining bir-biriga bog‘liqligini yaqqol ko‘rsatadi.

Ilokutsiya harakati boshqa ikkita harakat bilan chambarchas bog‘liq: lokutsiya harakati va perlokutsiya harakati. Ushbu bo‘limda biz muloqotdagi ushbu uchta harakat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganamiz. Lokkutsiya harakati og‘zaki yoki yozma

bo‘lishidan qat’i nazar, mazmunli lingvistik ifodani yaratishni anglatadi. Bu ma’lum bir ma’noni yetkazish uchun so‘zlar, iboralar va jumlalarni tanlash va joylashtirishni o‘z ichiga oladi. Masalan, "Tashqarida yomg‘ir yog‘moqda" deganda, biz mazmunli jumla tuzish orqali lokutsiya harakatini bajaramiz. Illokutsiya harakati esa lingvistik ifodani ishlatish niyatini o‘z ichiga oladi. Bu so‘zlovchi ma’lum bir jumla yoki gap yordamida erishmoqchi bo‘lgan kommunikativ funktsiya yoki kuchni anglatadi. Masalan, agar biz "Eshikni yoping" desak, illokutsiya harakati so‘zlovchining konteksti va niyatiga qarab so‘rov, buyruq yoki maslahat bo‘lishi mumkin.

Boshqa tomondan, perlokutsiya harakati illokutsiya harakatining tinglovchiga ta’siri yoki javobini anglatadi. Bu so‘zlovchining so‘zlarining tinglovchiga ta’siri, masalan, ularning fikrlari, his-tuyg‘ulari, e’tiqodlari yoki xatti-harakatlariga ta’siri. Masalan, agar biz "Kechirasiz" desak, perlokutsiya harakati tinglovchining talqini va reaksiyasiga qarab uzr so‘rash, pushaymon bo‘lish yoki kechirim so‘rash bo‘lishi mumkin. Uchta harakat muloqotda o‘zaro bog‘liq va ajralmasdir. Illokutsiya harakatining muvaffaqiyati lokutsiya harakatining samarali bajarilishiga bog‘liq bo‘lib, bu mo‘ljallangan illokutsiya kuchi uchun zarur lingvistik ifodani ta’minlaydi. Illokutsiya harakatining samaradorligi, o‘z navbatida, uning tinglovchiga ko‘rsatadigan perlokutsiya ta’siriga bog‘liq. Agar tinglovchi mo‘ljallangan illokutsiya kuchini tushunsa va shunga mos ravishda javob bersa, muloqot harakati muvaffaqiyatli bo‘ladi. Ba’zi hollarda, mo‘ljallangan illokutsiya kuchi va perlokutsiya ta’siri o‘rtasida nomuvofiqlik bo‘lishi mumkin, bu esa muloqotning buzilishiga olib keladi. Masalan, agar so‘zlovchi hazil qilishni niyat qilsa, lekin tinglovchi uni jiddiy bayonot sifatida talqin qilsa, illokutsiya harakati mo‘ljallangan ta’sirga erisha olmaydi.

Shuning uchun, muvaffaqiyatli muloqotda lokutsiya, illokutsiya va perlokutsiya harakatlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik juda muhimdir. So‘zlovchilar so‘zlarini ularning mo‘ljallangan ma’nosi va kuchini yetkazish uchun ehtiyotkorlik bilan tanlashlari va tartibga solishlari, shu bilan birga tinglovchining talqini va muloqotga bo‘lgan munosabatini ham hisobga olishlari kerak.

Bu uchta harakat o‘rtasidagi bog‘liqlikni misol orqali ko‘rsatish mumkin. Aytaylik, kimdir: "Tuzni uzata olasizmi?", desa, lokutsiya harakati shunchaki bu so‘zlarning talaffuzidir, illokutsiya harakati esa tuzni so‘rashdir. Perlokutsiya harakati tinglovchining javobiga bog‘liq. Agar tinglovchi tuzni uzatsa, unda perlokutsiya harakati muvaffaqiyatli bo‘ladi. Biroq, agar tinglovchi so‘rovni e’tiborsiz qoldirsa yoki tuzni uzatishdan bosh tortsa, unda perlokutsiya harakati muvaffaqiyatsiz bo‘ladi.

Shuni ta’kidlash kerakki, nutqning illokutsiya kuchi kontekstga va so‘zlovchining niyatiga qarab farq qilishi mumkin. Masalan, xuddi shu so‘zlar "Tuzni uzata olasizmi?" so‘zlovchining ovoz ohangi, yuz ifodasi va tana tiliga qarab, turli xil illyuktiv kuchlarga, masalan, so‘rov, buyruq yoki taklifga ega bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari, nutqning illyuktiv kuchi tinglovchiga turli xil perlokutiv ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Masalan, tuz so‘rash tinglovchining kayfiyatiga va so‘zlovchi bilan munosabatlariga qarab, xushmuomalalik imo-ishorasi, minnatdorchilik ifodasi yoki majburlash sifatida qabul qilinishi mumkin. Illokutiv harakat to‘liq nutq harakatining ajralmas qismi bo‘lib, u shuningdek, lokutsiya va perlokutsiya harakatlarini ham o‘z ichiga oladi. Bu uchta harakat kontekstga, so‘zlovchining niyatiga va tinglovchining javobiga bog‘liq bo‘lgan murakkab aloqa jarayonini yaratish uchun birgalikda ishlaydi.

Bu harakatlarning o‘zaro bog‘liqligining yana bir misolini siyosiy nutq kontekstida ko‘rish mumkin. Nutq so‘zlayotgan siyosatchi ma’lumotni yetkazish uchun illokutiv harakatlardan foydalanishi mumkin, ammo ularning asosiy maqsadi tinglovchilarni harakat qilishga ishontirish yoki rag‘batlantirish bo‘lishi mumkin. Bu kontekstdagi illokutsiya harakati auditoriyani siyosatchiga ovoz berishga yoki ma’lum bir siyosatni qo‘llab-quvvatlashga ishontirish bo‘lishi mumkin. Perlokutsiya harakati esa auditoriyaning javobi bo‘ladi, ular siyosatchining argumentlariga ta’sir qiladimi va shunga mos ravishda harakat qiladimi, masalan, ovoz berish.

Shuni ta’kidlash kerakki, illokutsiya harakatlarining muvaffaqiyati nafaqat ma’ruzachining niyatiga, balki tinglovchining harakatni talqin qilishi va tushunishiga ham bog‘liq. Noto‘g‘ri tushunishlar yoki noto‘g‘ri talqinlar yuzaga kelishi mumkin, bu esa kutilmagan illokutsiya ta’siriga olib keladi. Masalan, hazilga mo‘ljallangan hazil auditoriya tomonidan haqoratli deb noto‘g‘ri talqin qilinishi mumkin, bu esa salbiy illokutsiya ta’siriga olib keladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, lokutsiya, illokutsiya va perlokutsiya nutq aktining uch tarkibiy qismi bo‘lib, ular muloqot jarayonida bir-birini to‘ldiradi. Lokutsiya — aytilgan so‘zning lingvistik shakli, illokutsiya — gapiruvchining niyati, perlokutsiya esa tinglovchiga ko‘rsatgan ta’siridir. Ushbu uch aktni chuqur o‘rganish nutqning mazmunini to‘g‘ri tushunish, kommunikativ samaradorlikni oshirish va noto‘g‘ri talqinlarning oldini olishga xizmat qiladi. Nutq aktlari nazariyasi tilshunoslik, pragmatika va kommunikatsiya tadqiqotlarida muhim nazariy asos bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Geoffrey N. Leech. Principles of Pragmatics. London: Longman, 1983.
2. George Yule. Pragmatics. Oxford: Oxford University Press, 1996.
3. Herbert Paul Grice. Studies in the Way of Words. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989.
4. Jacob L. Mey. Pragmatics: An Introduction. Oxford: Blackwell Publishing, 2001.
5. John R. Searle. Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
6. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Tilshunoslik. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.
7. Penelope Brown va Stephen C. Levinson. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
8. Stephen C. Levinson. Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.